Rechtspraak

De vergeldingsfunctie van het strafrecht

door Roland Lok

De vrijheid van de wil, in de zin van het *liberum arbitrium*, is sinds Augustinus onderwerp van filosofisch debat (Arendt & Baehr 2003, 457). Tegenwoordig is het vooral een terrein waar de neurowetenschap met autoriteit uitspraken over kan doen. Bestudering van de processen in ons brein leidt tot de conclusie dat die wil in werkelijkheid minder vrij is dan wij op basis van alledaagse ervaring zouden vermoeden. Ons gedrag is in feite het resultaat van een strijd tussen impulsen vanuit verschillende delen van ons brein die ons, zonder dat wij ons hiervan bewust zijn, aanzetten tot handelen. Dit roept de vraag op welke grond bestaat voor strafrechtelijke verantwoordelijkheid.

Het Nederlandse strafrecht heeft vier functies: vergelding, voorkomen van herhaling, afschrikken en beschermen van de samenleving. De laatste drie functies zijn gericht op het reduceren van criminaliteit en vormen een categorie die het instrumentele aspect van het strafrecht uitmaakt. Vergelding – wie een misdaad heeft gepleegd verdient straf – kan worden begrepen als het morele aspect van het strafrecht. De inzichten uit de neurowetenschap zijn voor sommigen aanleiding voor een herwaardering van het strafrecht ten gunste van het instrumentele aspect. Echter, dit artikel betoogt dat ook de vergeldingsfunctie een legitieme plaats in het strafrecht inneemt.

Het betoog valt uiteen in drie delen. Eerst wordt, bij wijze van afbakening van het onderwerp, uiteengezet wat de neurowetenschap ons leert over de vrijheid van de wil. Daarbij wordt hoofdzakelijk gebruik gemaakt van het werk van Victor Lamme, hoogleraar cognitieve neurowetenschap. Zijn aanbevelingen voor het strafrecht zijn aanleiding voor dit artikel en worden besproken in het tweede deel van het betoog. Deze aanbevelingen komen erop neer dat het strafrecht gezien moet worden als een instrument om de samenleving te sturen en niet geleid moet worden door morele overwegingen, met name voor zover deze betrekking hebben op de kwade wil van de dader. In dit gedeelte worden ook de argumenten van de achttiende-eeuwse politicus en filosoof Cesare Beccaria voor een instrumentele benadering van het strafrecht besproken, omdat zijn inzichten over het doel van straffen ook in het licht van de aanbevelingen van Lamme relevant zijn. In het laatste deel wordt een reactie op de aanbevelingen geformuleerd en verdedigd dat de vergeldingsfunctie een legitieme plaats in het strafrecht inneemt. Deze legitimatie ligt in het feit dat het strafrecht uitdrukking geeft aan menselijke houdingen. Geconcludeerd wordt dat de wetenschap van een gedetermineerde wil geen reden is om deze menselijke houdingen jegens alle daders terzijde te schuiven.

Een onvrije wil

Dat mensen een vrije wil hebben lijkt in de praktische ervaring een vanzelfsprekende waarheid. Wij ervaren dat wij verschillende dingen kunnen willen en dat wij wat wij willen ook kunnen uitvoeren. Deze ervaring, die wordt samengevat in de gedachte "ik kan doen wat ik wil", impliceert het bestaan van een vrije wil. De gedachte "ik kan doen wat ik wil" verwijst echter naar het vermogen om te handelen in overeenstemming met de eigen wil, maar laat onverlet dat de wil zelf mogelijk afhankelijk is van factoren die, zonder dat men zich hiervan bewust is, de wil bepalen. De vraag is of het mogelijk is dat iemand, zijnde de persoon die hij is, in een gegeven situatie nu eens zo en dan weer anders zou kunnen beslissen; of dat zijn wil noodzakelijk voortvloeit uit zijn persoonlijkheid en de situatie waarin hij zich bevindt (Schopenhauer 2010, 24-28). Inzichten uit de neurowetenschap suggereren dat dit laatste veeleer het geval is en dat impulsen uit ons brein, zonder dat wij dit bewust ervaren, ons gedrag bepalen.

Dit kan worden geïllustreerd door het brein van een kikker onder de loep te nemen. In het brein van de kikker huizen twee systemen waarvan een zorgt dat de kikker insecten vangt en de ander dat hij obstakels vermijdt. Beide systemen reageren bij wijze van reflex op visuele prikkels: een obstakel in beeld betekent een sprongetje opzij maken en een insect in beeld betekent toeslaan. Het gedrag is volledig afhankelijk van welk van de twee systemen geactiveerd wordt. Wanneer de kikker een insect waarneemt én een obstakel dat tussen hem en zijn prooi in staat, blijkt dat de systemen elkaar tegenwerken en niet tegelijkertijd actief kunnen zijn. Als de impuls om het obstakel te vermijden sterker is, zal de kikker eerst het obstakel volledig vermijden alvorens toe te slaan. Hier komt geen bewuste keuze bij kijken, zijn gedrag is simpelweg het resultaat van met elkaar strijdende impulsen (Lamme 2011, 103-110).

Uiteraard is het brein van de mens vele ma-

len complexer dan dat van een kikker. Toch is wat er in ons brein omgaat slechts gradueel en niet fundamenteel anders dan de strijdende impulsen in het brein van de kikker. Ook in ons brein zijn automatische reacties op onze omgeving ingebouwd, alleen wordt onze wil niet alleen door factoren uit de omgeving beïnvloed, maar ook door inwendige factoren. Van de prefrontale schors in het menselijk brein, dat zorgdraagt voor de emotieregulering en samenhangt met het geheugen, gaan interne impulsen uit, die tegen de meer direct uit de omgeving afgeleide impulsen inwerken. Het maakt het menselijk gedrag minder direct door de omgeving gedreven, maar het blijft een kwestie van onderling strijdende impulsen (Lamme 2011, 111-120). Deze strijd onttrekt zich aan ons bewustzijn. Het enige dat wij ervaren is het resultaat van de strijd: dat wij iets willen. Onze gedachten zijn niet de oorzaak van onze wil, maar volgen er juist op. In werkelijkheid hebben wij dus minder controle over ons handelen dan de praktische ervaring doet vermoeden.

Zuiver instrumentele benadering van het strafrecht

Het is van belang te benadrukken dat het voorgaande niet meebrengt dat iemand geen morele verantwoordelijkheid draagt voor zijn gedrag. Iemand is in alle omstandigheden verantwoordelijk voor wat hij doet – want zijn brein, dat is hij zelf. Het punt van Lamme is echter dat het huidige strafrecht te veel belang hecht aan de intenties van de dader. Misdadig gedrag is het gevolg van het feit dat in het brein van de misdadiger de verkeerde impulsen de overhand krijgen. Lamme pleit er daarom voor om de strafmaat en -soort uitsluitend te laten afhangen van de meest effectieve manier om deze strijd tussen impulsen te beïnvloeden. Hierbij moeten morele overwegingen over de verwerpelijkheid van een misdaad geen rol spelen, vooral niet als deze gebaseerd zijn op veronderstelde kwaadaardige intenties (Lamme 2011, 285-289). Zijn aanbeveling is daarom het strafrecht te ontdoen van vergeldingsmotieven en uitsluitend instrumenteel te benaderen.

Het pleidooi voor meer, of zelfs volledige, nadruk op het instrumentele aspect van de strafbedeling is niet nieuw. Ook in de visie van Cesare Beccaria, verwoord in een essay uit 1764, dient het strafrecht uitsluitend om het geluk in de samenleving te maximaliseren en het leed te minimaliseren. Hij stelt dat het doel van straffen niet is om een misdadiger te kwellen of een begane misdaad ongedaan te maken, maar om verleidingen te neutraliseren die individuen aanzetten hun eigen belang boven het algemene belang te laten prevaleren. Om tegenwicht te bieden aan de verleiding van de misdaad is het noodzakelijk motieven te introduceren die mensen weerhouden van misdadig gedrag. Deze motieven dient het strafrecht te verzorgen. Opdat een straf het gewenste effect kan hebben, is het voldoende dat het leed dat zij veroorzaakt groter is dan het profijt dat van de misdaad wordt verwacht. Alle wreedheid die de straf daarenboven in zich draagt is overbodig. De bestaansgrond van het strafrecht is dus ook in de visie van Beccaria enkel om motieven te verschaffen die de potentiële misdadiger ervan weerhouden daadwerkelijk een misdrijf te begaan.

Elementen uit het betoog van Beccaria voor een zuiver instrumentele benadering van het strafrecht vinden weerklank in de aanbevelingen van Lamme. Met name geldt dit voor

Beccaria's opvatting dat de bestaansgrond van het strafrecht uitsluitend ligt in het verschaffen van motieven die de verleiding van de misdaad overtreffen. Dit sluit aan bij het idee dat onze wil het resultaat is van tegen elkaar inwerkende impulsen waarvan de sterkste impuls uiteindelijk de doorslag geeft, en bij het betoog van Lamme om het strafrecht in te zetten als middel om deze strijd te beinvloeden. Evenals Lamme pleitte Beccaria ervoor het strafrecht te zuiveren van morele connotaties en het enkel te zien als instrument om ongewenst gedrag te minimaliseren. Voor leedtoevoeging ter genoegdoening van moreel laakbaar gedrag uit vergeldingsoverwegingen bestaat in de opvatting van beide geen grond.

De legitimatie van vergelding

Op basis van het voorgaande zouden kwaadaardige intenties van een dader geen reden zijn voor vergelding in de vorm van een leedtoevoeging die niet zuiver instrumenteel is. Wanneer wij echter in beschouwing nemen hoe wij in het alledaags verkeer reageren op de intenties van een ander, blijkt dat wij er in werkelijkheid bijzonder belang aan hechten of iemand goede of kwade bedoelingen jegens ons heeft. Wanneer iemand ons een weldaad bewijst omdat hij dit wil, zullen wij eerder geneigd zijn dankbaarheid te voelen dan wanneer deze weldaad niet intentioneel was. Anderzijds, als iemand gewild schade aanricht, zullen wij eerder wrok tegenover hem voelen dan wanneer hij dit ongewild doet. Sterker, gevoelens van wrok en dankbaarheid zijn veeleer afhankelijk van de intenties van de ander dan van het voor- of nadeel dat wordt ondervonden van de daad (Strawson 2008, 4-6). In sommige situaties is het mogelijk om deze reactieve gevoelens ter zijde te schuiven. Wij zullen bijvoorbeeld tegenover iemand die lijdt aan een geestesstoornis geneigd zijn een meer objectieve houding in te nemen. Buiten deze gevallen worden onze relaties met anderen echter getypeerd door menselijke reacties op goede of kwade wil van anderen jegens ons (Strawson 2008, 7-8).

In het voorgaande is het begrip 'wrok' aan de orde gekomen, dat gevoeld wordt door een persoon als reactie op een anders kwade wil jegens hem. In het kader van de vergeldingsfunctie van het strafrecht, dat immers leedtoevoeging door de samenleving en niet door het slachtoffer is, is de evenknie van wrok relevant, namelijk morele afkeuring. Ook morele afkeuring is een reactie op iemands kwade wil, alleen niet de reactie van de gedupeerde, maar van een buitenstaander. Morele afkeuring kan worden begrepen als wrok namens een ander. Het eigen belang is dan niet in het geding en daarom is het meer algemeen en onpersoonlijk van karakter. Beide zijn echter menselijke reactieve houdingen ten opzichte van de kwade wil van een ander. Waar die kwade wil afwezig is, zoals in het geval van iemand die lijdt aan een geestesstoornis, zal een meer objectieve houding in plaats komen van deze menselijke houdingen (Strawson 2008, 10).

De vraag waartoe de aanbevelingen uit de vorige paragraaf aanleiding geven is of de wetenschap dat iemands wil in werkelijkheid het resultaat is van een strijd tussen impulsen in zijn brein, ons ertoe zou moeten aanzetten om een dergelijke objectieve houding jegens alle daders aan te nemen. Ik meen dat het antwoord ontkennend moet zijn, omdat menselijke verhoudingen getypeerd worden door reactieve gevoelens als dankbaarheid en waardering enerzijds en wrok en morele

afkeuring anderzijds; door uitsluitend te focussen op het sociale nut van het strafrecht verliest men uit het oog dat het strafrecht een uiting is van deze menselijke houdingen (Strawson 2008, 15-17). Met andere woorden, wie meent dat de theoretische overtuiging dat de vrije wil niet bestaat, ons zou moeten aanzetten om jegens alle daders een houding aan te nemen als ware zij ontoerekeningsvatbaar, gaat voorbij aan een wezenskenmerk van de strafbedeling. Dit wezenskenmerk is dat het strafrecht uitdrukking geeft aan menselijke houdingen, waarvan men onmogelijk jegens alle daders afstand kan doen. In deze uiting van menselijke houdingen ligt het bestaansrecht van de vergeldingsfunctie van het strafrecht.

Conclusie

De neurowetenschappen leren ons dat de invloed van ratio op ons gedrag beperkt is en dat onze wil uiteindelijk het resultaat is van een strijd tussen verschillende impulsen in ons brein. In de visie van Lamme brengt dit mee dat het strafrecht uitsluitend als instrument ter bevordering van sociaal wenselijk gedrag dient te worden ingezet. Zijn aanbeveling is daarom om het strafrecht te zuiveren van vergeldingsoverwegingen gebaseerd op de kwade wil van een dader. Een wezenskenmerk van het strafrecht is echter dat het uitdrukking geeft aan menselijke reactieve gevoelens over de kwade of goede wil van anderen. Slechts in uitzonderlijke gevallen, bijvoorbeeld wanneer iemand lijdt aan een geestesstoornis, kan een waarlijk objectieve houding voor deze menselijke reactieve gevoelens in de plaats treden. In het betoog van Lamme om het strafrecht te ontdoen van morele connotaties en het slechts te zien als instrument om de samenleving te sturen ligt impliciet besloten dat men een dergelijke objectieve houding ten opzichte van alle daders dient in te nemen. Reactieve gevoelens als wrok en morele afkeuring zijn echter dusdanig grondig geworteld in de menselijke natuur dat de theoretische overtuiging dat iemands (kwade) wil het resultaat is van processen in zijn brein ons onmogelijk hiertoe kan aanzetten. Gezien het feit dat het strafrecht uiting geeft aan menselijke reactieve gevoelens, is met de onmogelijkheid om afstand te doen van deze reactieve gevoelens en daar een objectieve houding jegens alle daders voor in de plaats te stellen, de legitimering van de vergeldingsfunctie van het strafrecht gegeven. Kortom, het strafrecht is een middel om de menselijke natuur te reguleren, en wat betreft de invulling van dit instrumentele aspect zijn de inzichten uit de neurowetenschap waardevol. Maar, het strafrecht is evengoed een uiting van deze menselijke natuur en kan (en moet) daarom niet bij uitsluiting als instrument worden gezien.

Drs. Roland Lok studeerde rechtsfilosofie in Leiden en werkt als gerechtsjurist bij de rechtbank Amsterdam.

Literatuurlijst

- Arendt, H. & Baehr, P. *The portable Hannah Arendt*. New York, 2003.
- Beccaria, C. *An essay on crimes and punishments* (1764). 2021.
- Lamme, V. *De vrije wil bestaat niet. Over wie er echt de baas is in het brein*. Amsterdam, 2011.
- Schopenhauer, A. *De vrijheid van de wil* (1839). Amsterdam, 2010.
- Strawson, P.F. *Freedom and resentment and other essays*. London, 2008.